
УДК 81'282

Лідія Коць-Григорчук (м. Львів)

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ В ДІАЛЕКТНОМУ ПРОСТОРИ *

Розглянуто існуючі підходи до сучасних лінгвографічних досліджень мови. Аналіз лінгвістичних карт ізоглос Атласу української мови виявив діалектну просторову конструкцію — діалектне утворення, що має своє ядро і свою периферію. Визначено два типи таких конструкцій, що виражають одну рису чи комплекс рис діалектного мовлення та площі їх поширення..

Ключові слова: *Еволюція мови, український діалектний континуум, діалектна просторова конструкція.*

Достойно реалізовано мрію цілих поколінь українців — діалектологів, істориків мови, етнографів та ін.: під керівництвом професора Федота Жилка у середовищі організованої ним української школи лінгвогеографії складено Атлас української мови, який охопив усю українську суцільну етнічну, отже, й діалектну територію, незалежно від державних кордонів, а також, врізкою, говірки бачванських і боснійських українців. Уперше зображено весь український діалектний простір у його континуальності, що зумовило дослідження еволюції діалектного мовлення не лише в межах говорів, але й у міжмовному та міждіалектному суміжжях, у накладанні окличних ареалів діалектних явищ і тенденцій, а також у зонах міграцій.

* У статті збережено авторський правопис, який переважно відповідає проєктові найновішої редакції “Українського правопису”(1999). Цей проєкт (минуло 12 років!!) хоч і не став офіційним правописним кодексом, але його плідні ідеї, що насамперед відповідають українській мові, а також спрощують правопис, мають багато прихильників серед фахівців і користувачів мови. Якби офіційна влада не була засліплена жадобою швидкого і безкарного збагачення та політичними «розбірками», зміни та доповнення до чинного “Українського правопису” були б уже давно внесені. (Ред.)

© Л.М. КОЦЬ-ГРИГОРЧУК, 2011

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2011, № 3

41

Важлива для такої транзитної держави, як наша, проблема споконвічних міжмовних і міждіалектних контактів на шляхах міграцій жде свого дослідника, тим більше, за умов існування загальнонаціонального Атласу української мови, регіональних українських атласів, атласів споріднених слов'янських і водночас суміжних неслов'янських мов, які дають для такого дослідження багатий матеріал.

Теоретичною основою нашого дослідження еволюції мови в українському діалектному континуумі стали:

- теорія прямої перспективи;
- динамічний структуралізм пражан;
- «теорія хвиль» Йоганна Шмідта ¹.

Діалектний простір з усіма його синхронними властивостями існує об'єктивно. Але чомусь не збігаються результати його дослідження у працях різних діалектологів. Розбіжності помітні у визначеннях тих самих діалектних явищ, навіть однаково локалізованих, і меж говорів, зокрема у розумінні системного та асистемного, статичного та динамічного в діалектному просторі. Залишається постійно актуальною потреба знайти причини такого стану.

Пошук таких причин виявився у вченні Фердинанда де Соссюра в його поглядах на лінгвогеографію та у відродженні «теорії хвиль» Йоганна Шмідта. Але структуралізм Ф. де Соссюра не пояснив діапазону в оцінках буття мови: від повного заперечення системності до її абсолютизованого визнання.

Атлас української мови (АУМ) закономірно пов'язаний зі структуралізмом. Тож саме в цій мовознавчій теорії слід було б шукати відповіді на поставлене питання. Проте існує певна диспропорція у висвітленні тут проблем часу та простору, незважаючи на те, що простір прийнято вважати реверсом часу. За таких умов *діахронії* повинна б відповідати *діахорія* ² (*χώρος* — 'місцевість', 'простір'). Реально така відповідність існує. Шкалу *діахорії* визначає, як і шкалу *діахронії*, в і д д а л ь дослідника від матеріалу. У *діахорії* збільшення віддалі визначає збільшення міри узагальнення.

До прикладу візьмемо певний обшир у діалектному просторі, в його синхронному вияві. Найближчим до дослідника є ідіомовлення його репрезентантів, яке нахлинає на експлоратора хаотичним розмаїттям живого мовлення. Це й дає підставу деяким діалектологам заперечувати існування мовних систем чи інших закономірностей і сприймати це мовлення виключно *instatu fiendi* (Галіна Конечна, Герман Фрідріх ³). Чим більша віддаль дослідника від піддослідного матеріалу, тим поміт-

¹ Schmidt Johann. Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen. — Weimar, Böhlau, 1872. — IV. — 68 S.

² Термін *діахорія* трапляється в дослідженні скандинавських та фінської мов, подібний за значенням термін *діатопія* має значно ширшу сферу використання (за інформацією з Internet).

³ Konieczna H, Friedrich H. Studia nad nosowością w gwarach Mazowsza / Biblioteka Prac Filologicznych. — T. I. — 1937. — С. 236.

ніші ознаки статичності системної впорядкованості елементів діалектного мовлення у їхніх взаємозв'язках з динамічними процесами еволюції в діалектному просторі. Тим самим просторові зрізи не однаково інформують дослідників про властивості того самого мовного обшару, тож і висновки досліджень цих властивостей в основному різні.

Якщо абстрагуватися від необхідності зв'язку проблем простору з проблемами часу, то можна шукати пояснення розбіжностей у результатах досліджень того самого простору у працях різних мовознавців в окремих положеннях теорії прямої перспективи, що й здійснено в наших попередніх дослідженнях. Просторові зрізи мають там назву лінгвістичних площ горизонту.

Лінгвістична оцінка діалектного простору залежить не лише від суб'єктивних якостей дослідника, але й від специфіки обшару в діалектному континуумі — його розміру, насиченості розмаїттям діалектних рис тощо. Отже, — від лінгвістичної площі горизонту. Вибір такої площі залежить від висоти точки бачення, головного, тобто найкоротшого променя бачення лінгвіста⁴.

Відомо також, що швейцарська школа статичного структуралізму і празька — динамічного структуралізму виявляють розбіжності в результатах дослідження різних лінгвістичних площ горизонту: загальномовознавчої, якій властива більша міра узагальнень, тож і системність та статичність баченого. Менша площа горизонту у лінгвістів празької школи, пошук у межах національних діалектних територій дає змогу спостерігати за розвитком процесів на шляху до стабілізації і дестабілізації діалектних рис.

Використовуємо теоретичні положення структуралізму празької школи тому, що обраний її представниками горизонт дослідження подібний до нашого, а це дозволяє однаково розуміти й оцінювати зміни в мові у процесі її розвитку та виявляти їх причини.

Щоби виявити процеси, що, відбуваючись у мовах, викликають зміни, необхідно було ствердити безперервність мовного (діалектного) простору, його континуальність. Таке уявлення сприяло становленню лінгвістичної географії з усіма дискусіями, що його супроводили. Поняття "мовний континуум" поширилося у зв'язку з "теорією хвиль" Йоганна Шмідта, яка, створена ще в останній чверті XIX ст., відродилася на початку XX ст. (див. вище). Йоганн Шмідт стверджував своєю теорією існування певних закономірностей у виниканні мовотворчих осередків і поширюванні зроджених ними „хвиль” (мовних особливостей) у континуумі. Уявлення про безперервність простору змушує дослідити міждіалектні території, які в основному не були об'єктом вивчення, тому що карти говорів створювали уявлення тільки про виразне членування діалектного простору і були радше схемами нау-

⁴ Докладніше див: Лінгвістична площа горизонту / *Коць-Григорчук*. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. — Нью-Йорк — Львів, 2002. — С. 17–34.

кового дослідження проблеми. Лінгвістичні карти АУМ заповнюють увесь діалектний континуум цієї мови і дають багаті відомості не лише про „вершини діалектних айсбергів”, тобто про комплекси явищ, які вважаються суттю діалектів, але й про спеціально не досліджувані досі зони змішаності та перехідності. Саме тому безперервна протяжність діалектного простору, охопленого АУМ, зобов’язує українських лінгвогеографів до точнішого та об’ємнішого вивчення процесів, що відбуваються на таких територіях, та інших проблем, пов’язаних з еволюцією діалектного мовлення.

Сучасні лінгвогеографічні дослідження дозволяють стверджувати, що життя мови з його динамікою, елементами статичності та всіма ознаками розвитку відбувається в просторі та часі, але зміни зароджуються в просторі, а час тільки їх фіксує. Саме у просторі вони в основному закономірно виникають, розвиваються і занепадають. Причини діалектних змін можуть бути зовнішніми (екстралінгвальними) або внутрішньомовними (інтралінгвальними). До зовнішніх належать: історичні події, зокрема політичні перерозподіли території, демографічні зрушення, стихійні лиха тощо. До внутрішньомовних належать загальнолінгвальні процеси, які по-різному пояснюються, наприклад, мовною економією, змінами в європейських мовах (втрата розрізнення довгі/короткі голосні і т.д.), специфікою артикуляції, залежною від природних чинників та ін. Українська лінгвогеографія їх виявляє, відображаючи на лінгвістичних картах та інтерпретуючи здебільшого за допомогою відомостей зі світової історії, історії України, історії мови та ін.

Діалектні риси (явища та тенденції) сприймає через призму уявлення про системність мови та структурний зв’язок між системами на різних рівнях (Фердинанд де Соссюр), про діалектний простір як систему систем на горизонтальному та вертикальному зрізах (Рубен Аванесов, Сергій Бернштейн). В основу інтерпретації матеріалу на картах покладено історизм, а в опрацюванні результатів названі вище динамічний структуралізм і «теорію хвиль» Йоганна Шмідта. Ці наукові орієнтири лягли в основу української школи лінгвогеографії Федота Жилка, отже, закономірно стосуються цієї праці.

Закон про відтворення в діалектному просторі історичних етапів розвитку мови може створювати враження про стійкі в часі мовні обшири, тобто про статичність діалектного простору. Однак, не можна говорити про незворушну стабільність діалектних систем: вивчаючи діалектне мовлення, ми, по суті, стаємо біля джерел мовотворення і спостерігаємо за його процесом, який здатний частково модифікувати системи або й міняти їх.

Якщо склад населення не зазнав в основному істотних зрушень, то й динаміка розвитку діалектного мовлення такого населення не виявляє ознак стихійності і зберігає досить стійкі зв’язки з виявами статичності. Усе ж на діалектних обширах вона по-різному реалізується. Дослідники обстежували діалектний простір вертикально, ніби зондуючи його, і на підставі такого зондування намагалися визначати

межі діалектів. Все ж лінгвістичні карти ізоглос Федота Жилка, додані до першого та другого томів АУМ, довели відсутність таких меж. Цим утворенням властиві центральні та периферійні частини, своєрідні ядра та периферії, що підтверджує теорію хвиль. Зрозуміло, що ядро поступово творить свої периферійні ареали. Саме для цього воно мусить досить стабільно локалізуватися в мовному (діалектному) просторі.

Діалектне утворення, яке має своє ядро і свою периферію, називаємо *діалектною просторовою конструкцією* (ДПК). Що більше, одне мовотворче ядро здатне формувати дві діалектні просторові конструкції. Так, наприклад, Володимир-Волинщина стала ще й ядром волинсько-поліських говірок, які вклинилися в західнополіський діалектний масив⁵. Такі конструкції бувають двох типів:

- 1) виразники однієї риси діалектного мовлення;
- 2) виразники комплексу рис діалектного мовлення.

Мовотворчі (діалектотворчі) ядра таких конструкцій можна вважати відносно стабільними складниками діалектного простору: надто сповільнені процеси, що в них відбуваються. Такі осередки можуть створюватися століттями і порівняно довго існувати.

Картами АУМ уперше в мовознавстві засвідчено навіть розпад ядер. Це явище характеризується зменшенням властивих йому ареалів та спорадичною втратою мотивації у виявах властивих йому в минулому діалектних особливостей. Так, спостерігаються ознаки розпаду великого й сильного в минулому мовотворчого ядра, яке охоплювало територію, що її умовно називаємо Володимир-Волинщиною (сюди входив Холм, Володимир, Луцьк і Ковель та Червоноград, а також група навколишніх сіл з давнім українським суфіксом **-ичі** в назвах). Тут дуже зменшився ареал лексеми *гай*, що послідовно вживається замість слова *ліс*; ареал надмірно обниженого голосного [e], не тільки в наголошеній, але, невмотивовано, і в ненаголошеній позиції (*мана*⁶ — «мене» — не виключений, проте, вплив литовської мови), невмотивована зміна голосного в слові *люстро*: *лістро*, що вказує на безпідставне втягнення запозиченого з польської мови слова *люстро* у процес українського ікавізму⁷. Такі факти є спорадичними і тому приречені на занепад.

Так само рідкісними є випадки занепаду ядра окремої діалектної риси постійного парокситонічного наголосу в лемківських говірках на користь окситонези, згортання великого в минулому ареалі українського наголосу на пенульгемі в говірках південно-західного наріччя

⁵ Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічний погляд на Західне Полісся / Збірник, присвячений Антонові Залеському (здане до видавництва).

⁶ Якщо не вважати структуру «мана» балтизмом.

⁷ Назарова Т.В. Аналогія структурного зв'язку в говорах української мови // Українська діалектна морфологія. — К., 1969. — С. 29; Та сама авторка. К характеристике украинского волинско-полевского вокализма // Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 1970. — Москва, 1972. — С. 40–64.; Коць-Григорчук Л. Там само. — С. 130–131.

відбувається поступово у логічно виправданій з погляду граматики послідовності⁸. Відповідно до занепаду ядра ДПК (див. вище) поступово зменшуються породжені ним ареали, наверхстовані в ньому по-різному і простягаються поза його межі, творячи периферію діалектної просторової конструкції.

Діалектні просторові конструкції, що об'єднують комплекси діалектних рис, про які згадано, не є аналогами говорів (діалектів): у межах говору може існувати не лише одна, а навіть декілька діалектних просторових конструкцій (на Бойківщині їх чотири включно з верховинськими говірками, відповідно три — на Закарпатті). Рис, які за діалектологічними оцінками мали б характеризувати цілий говір, у таких випадках розподіляються групами поміж ядрами діалектних просторових конструкцій.

Може здаватися парадоксальним факт, що найтривкіші в мовах фоно-фонетичні особливості представлені на картах АУМ у місцях їх максимального вираження (у всіх можливих позиціях) надто малими ареалами (див. хоча б карти 37, 55). Зате дуже велика в діалектних просторових конструкціях цього типу периферія явища, яка відображає динаміку його творення в різних фонетичних позиціях. Ця периферія явища виражає поступове виключання його позиційних виявів, тим самим проникання позиційно зумовлених виявів іншого супротивного діалектного явища того самого рівня.

На відміну від фоно-фонетичних чи фонетичних, ареали інших рівнів діалектного мовлення, зокрема лексичного, характеризуються великою зоною змішаності. А тому, що діалектне мовлення не любить абсолютних синонімів, синонімічні лексеми набувають ознаки розрізнення за значенням, зокрема й за нюансами значення, за вживанням у мовленні поколінь, за частотою вживання тощо або ж одна з лексем просто виходить з ужитку⁹.

Карти Атласу української мови дозволили не тільки виявляти діалектні просторові конструкції та визначати території поширення їх ареалів, але й спостерігати за динамікою процесів, які відбуваються в зонах зіткнення цих конструкцій, а також і в міжмовному просторі. Такі обшири називали в нашому мовознавстві перехідними. Ішлося радше про «перехідні говірки». На їх існування вказував Ф. де Сосюр¹⁰. У нашій діалектології закономірно звернув на них увагу Петро Бузук¹¹, який досліджував українсько-білоруське мовне пограниччя, а також Ярослав Рудницький¹² — дослідник не досить виразної з погля-

⁸ Коць-Григорчук Л. Там само. — С. 50-60.

⁹ Stieber Zdyjeslaw. Sposoby powstawania slowiańskich gwar przejściowych/Prace Komisji Językowej PAU. — Kraków, 1938. — S. 57.

¹⁰ K de Сосюр Фердинанд. Курс... — С. 255-257.

¹¹ Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини. — Український діалектологічний збірник, 1929, кн 2, карти до с. 176, 188, 190.

¹² Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі... — С. 9.

ду діалектології східної частини Бойківщини з її покутським сусідством та історичними перипетіями княжих часів.

Термінів *перехідні говірки* чи навіть *смуги перехідности* або *зони перехідности* виявилось замало, щоб визначити специфіку міжмовного чи, умовно кажучи, міждіалектного контактування. На окремих проміжних обширах спостерігається динаміка взаємодії, яка зумовлює співіснування елементів суміжних просторових конструкцій або суміжних мов. Творення таких зон — перший етап взаємодії. Паралелізми в картографічному зображенні цієї взаємодії виявляють зони змішаності. У межовому просторі вони, як згадано вище, нетривкі, розрізняються функціонально обидва елементи або один із них занепадає. Натомість порівняно довго зберігаються паралелізми зон змішаності на територіях, заселених носіями кількох діалектних рис. Контакти (міждіалектні та міжмовні) зони змішаності — динамічний авангард взаємовпливів. Далі починає формуватися вже справжня зона перехідности, якій стають властивими вже спорадичні вияви своєрідної статистики, зумовлені хай слабкими, все ж процесами мовотворення. Започатковані ще в зоні змішаності функціональним розмежуванням діалектних елементів, вони творять у зоні перехідности монолітні контамінації, гіперизми та різні семантичні модифікації лексем.

Особливо багата на контаміновані структури діалектна територія, розташована між північним і південно-західним наріччями. У діалектології прийнято називати її волинським говором або волинським діалектом, якого східну межу визначали на лінії Фастів — Біла Церква — верхів'я р. Росі. АУМ виявив продовження волинських ареалів на схід по верхів'я р. Сейму і по Рильск та на південь — по Умань і станицю Миколаївську, що розсипається у причорноморській зоні змішаності мозаїчними ареальчиками. Спеціальне дослідження дозволило вважати цю «волинську» територію найбільшою в Україні дорогою міграцій¹³.

У межах названої вище найбільшої зони міграцій — з її західної частини до Причорномор'я — діє контамінована структура *прийменник + нього, неї*, якій у північному наріччі відповідають *прийменник + його́*, а в південно-західному наріччі — *прийменник + него*. Подібно контамінованою можна було б уважати структуру нехай вживану закономірно у говірках верхів'їв р. Горині та за її бігом у зоні вібрацій. Цікаво, що перша з названих, локалізована тільки в зоні вібрацій, потрапила як нормативна у літературну мову.

Контамінованою виявилася в діалектному просторі структура *нехай*, розташована у верхній третині бігу р. Горині. Синонімічною до неї з боку Полісся є структура *хай*, а від півдня — структура *ней, нех*, а також, можливо, як інший вияв контамінації — *най, ний*.

¹³ Коць-Григорчук Л. Найбільша зона вібрацій / Лінгвістично-географічне... — С. 115–136.

Між Горинню та верхів'ями Південного Бугу часто трапляється мовний гібрид — *гузлик* — поєднання поліської структури *вузлик* із південно-західною *гудз*. Усі такі випадки — це вже один із зародків мовотворчого процесу, що починається в зонах змішування як ознака формування зон перехідності. Іншою, дуже вагомою для зон перехідності ознакою міждіалектного і міжмовного мовотворення, є гіперизми.

Петро Бузук виявив цікаву просторову закономірність: існування суміжних з білоруськими українських говірок гіперичного окання в ненаголошених складах на відміну від акання білорусів. Тетяна Назарова зглибила дослідження українських говірок на цьому пограниччі й на значно більшому матеріалі сформулювала «закон опору системи», який стосується саме цих випадків уживання гіперичного [o]¹⁴. Як приклад можна навести: боран — 'баран', домаскин — 'дамаскин' (людина родом з Дамаску), молина — 'малина' і т.п. До гіперизмів можна зарахувати також збільшення експіраторної сили наголошених складів на польсько-українському мовному суміжжі¹⁵ Польського та Українського боків (Т. Лер-Сплавінський, І. Зілінський), та зумовлені цим акцентуаційним явищем зміни голосних і в наголошених і в ненаголошених складах.

Є підстави вважати, що бойківським, закарпатським і частково лемківським говіркам властива тенденція до відкритості початкових складів слів (орох, оріх, огірок...) як спротив цих говірок проти надсянсько-наддністрянської протилежної тенденції — до прикривання початкових відкритих складів протетичними звуками. Виявом такого опору системи можна вважати, мабуть, і наявність у говірках Бойківщини приставних голосних (ільвівський, ільняний).

Хоч гіперизми можуть траплятися й спорадично та не послідовно, все ж це вже результат мовотворчого процесу, на який слід зважати. Вияви опору системи як результат дії активного мовотворення — це тільки один із способів самозбереження межових діалектних утворень, отриманий саме на міжмовному пограниччі, хоч зрідка трапляється і в міждіалектному просторі. Під терміном міждіалектний простір розуміємо смуги говірок між діалектними просторовими конструкціями обох названих вище типів.

Міжмовний і міждіалектний простори включають латеральні частини суміжних діалектних просторових конструкцій, які, згідно з теорією хвиль, репрезентують також латеральні частини найдалі висунутих ареалів, отже, й найбільші та, згідно з цією теорією, найдавніші (перша хвиля) ареали окремої діалектної риси чи комплексу діалектних особливостей. „Настояні“ в часі, підтримувані значним обширом

¹⁴ Назарова Т.В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. — К., 1985; Залеський А.М. Тетяна Вікторівна Назарова / Там само. — С. 3–5.

¹⁵ Коць-Григорчук Л. Зона вібрацій на Західному мовному пограниччі. // Діалектологічні студії. Пам'яті Ярослави Закревської. — Львів, 2003. — С. 230 — 236.

свого виявлення, й просторі, вони самі собою здатні протистояти можливим упливам суміжних діалектних рис.

До засобів такого опору можна також зарахувати „переміщення наголосу на флексію, щоб цю флексію зберегти. Так, у зоні міждіалектного контактування опиняються під наголосом флексії **-ий** та **-ей** родового відмінка множини у словах типу коні, гості. На решті української діалектної території такі закінчення — ненаголошені. Отже, структури [коне́й], [госте́й] властиві латеральній частині ареалу флексії **-ей**, а [кони́й], [гости́й] — латеральній частині ареалу флексії **-ий**. Переміщення наголосу відбувається уздовж лінії зіткнення флексій¹⁶.

Верстви ареалів дозволяють визначити закономірну за ідентичних чи подібних обставин послідовність наверствовування „хвиль” у процесі формування діалектних просторових конструкцій зберігається. Як наприклад, найбільший ареал позиційної нейтралізації опозиції /о/~/у/ фіксує „укання перед складами з наголошеними [і] та [у] тубі, убід, кугут. Там завершується основна територія українського „укання”. Як зображає відповідна карта АУМ, послідовно наверствовувані ареали засвідчують послідовне збільшення сили експіраторного наголосу в напрямі польсько-українського суміжжя. Причиною асимілятивних процесів, які сягають околиць цієї діалектної конструкції, є ще майже рівномірний розподіл між складами наголосової сили. Не дивно, що саме таке, асимілятивне, „укання” зафіксували карти першого та другого томів АУМ на Житомирщині, де дотепер, як на польсько-українському суміжжі, українська мова активно контактує з польською мовою поселенців. На цьому, однак, процес зупинився, бо зі зміною поколінь втрачає польська мова свої колишні позиції.

Можливості опору систем не виключають співіснування систем діалектних просторових конструкцій у місцях їх зіткнень чи в місцях зіткнень окремих мов. Маємо на увазі українську специфіку зон змішаності. Такі зони можуть виявлятися:

1. Смугами паралелізмів у міждіалектному або міжмовному просторах на виразніше розчленованій українській діалектній території.

2. Суцільними, в основному, острівними та мозаїчними ареалами на Сході та Півдні української діалектної території, де таке членування мало виражене. Зони змішаності у місцях зіткнень першої групи легше піддаються процесам міждіалектного мовотворення. У говірках другої групи ці процеси пригальмовує необхідність і міждіалектного, і міжмовного контактування водночас: вакуум, що витворився на місці вимореного голодом населення, цілеспрямовано заповнено приведеними з півночі росіянами. Така ситуація позначилася на мовленні населення спільною українсько-російською мовотворчістю, суржикуванням, який змінив значною мірою характер і української, і російської мов у регіоні. Усе ж змішаність, тобто паралельне вживання українських і російських мовних елементів, ще існує (див. карти третього

¹⁶ Коць-Григорчук Л. Там само. — С. 61–69.

тому АУМ), отже, перспектива вибору може за догідних умов сприяти очищенню української мови в цьому діалектному обширі.

Міждіалектні та міжмовні зони змішаності можуть, однак, зумовлювати й складніші мовотворчі структури, крім паралельного вживання в мовленні певних різносистемних елементів чи вибіркового використання запозичень у процесі мовлення.

У зонах змішаності не виключені міждіалектні та міжмовні впливи, які модифікують суміжні системи. Там на зміну співіснуванню систем спорадично можуть творитися і нові діалектні елементи вже як результат закону взаємодії систем. Закон взаємодії систем подібно, як закон опору системи, є виявом активного мовотворення, здатного формувати основи нових діалектних просторових конструкцій. Цей закон діє на різних рівнях діалектного мовлення й найчастіше проявляється в мовленні в цілих групах говірок. Вони фіксуються на лінгвістичних картах як острівні ареали перехідності.

Тим самим, основними наслідками взаємодії систем, є контамінації, розщеплення лексем і різні зміни в семантичних полях слів.

Зони, де здійснюються процеси взаємодії систем, вважаємо зонами перехідності (у лінгвістичній літературі цим терміном позначають, як згадано вище, загальну зону міжмовних чи міждіалектних вібрацій, яка включає і змішаність, і вияви взаємодії, і вияви опору системі). Особливо багато цих рис виявлено в зоні перехідності на території найбільшої в Україні зони вібрацій, зокрема на відрізках, зони міграцій, що мають назву Волині (західної і східної її частин).

Особливо придатними для інтерпретації фонетичних змін є відповідні закони молодогограматиків, підтримані та достосовані до історичних процесів у межах окремих мов.

Мова нації реалізується та розвивається в своєму просторі, здебільшого на етнічній території її носіїв. Діалектне мовлення — одна зі складових частин цієї мови, але закони розвитку такого мовлення не збігаються із законами еволюції самої мови ні в просторовому вимірі, ні в якісних характеристиках. Спроби діалектологів виявити причини різниць ґрунтувалися на результатах вибіркового студій, отже, мали надто вузьке поле дії, радше регіональний характер; зводилися в основному до визначення комплексів діалектних особливостей та накреслення надто приблизних меж обширів, яким властиві такі комплекси, тобто границь наріч і діалектів (говорів). Не приділялося належної уваги ні смугам міжмовного та міждіалектного контактування, ні демографічним зрушенням і міграційним процесам, що здатні зумовлювати зміни в діалектному просторі. Не сприяла пошукам джерел і засад здійснювання мовотворчих процесів ще й різночасність та різнонапрямість діалектологічних студій. Домінантним для діалектолога є вертикальний план дослідження обраних говірок діалектного простору. Згодом дослідник намагається групувати їх за подібністю діалектних рис і тільки на кінцевому етапі праці доходить до горизонтального плану дослідження, намагаючись не без допомоги інтуїції

скласти саме таку, схематичну карту наріч і говорів цієї мови. Для лінгвогеографії навпаки вивчення діалектного простору відбувається в горизонтальному плані. Від результатів такого, горизонтального дослідження, можуть іти лінгвогеографи, а також історики мови до вертикального виявлення комплексів діалектних рис в окремих населених пунктах.

Лінгвогеограф повинен зобразити засобами картографування рельєф і протяжність діалектного простору, тож мусить використовувати передусім горизонтальний план дослідження. Він панує на всіх етапах лінгвогеографічних студій, бо навіть тоді, коли доводиться локалізувати одну говірку чи групу говірок, знадобиться властивий саме йому метод накладання ареалів¹⁷.

Зауважимо, що горизонтальний план дослідження діалектного континууму дозволив зобразити на картах АУМ — уперше в лінгвогеографії — не лише ареали фонетичних тенденцій, а й амплітуди звукових коливань. Можна вважати, що діалектний простір синхронно виявляє результати процесів, які відбувалися в часі, а час фіксує результати процесів, котрі відбулися в просторі. Однак такий погляд не сприяє виявленню динаміки їх формування, стабілізації, а то й умов занепаду джерел чергування.

Загальнонаціональний Атлас української мови тільки надто умовно підтвердив запропоноване з позицій діалектології членування українського діалектного простору, повністю заперечив визначені напівінтуїтивно межі наріч і говорів (діалектів).

Площі поширення комплексів діалектних рис, що їх виявила лінгвогеографія, здебільшого не підтверджують запропонованого діалектологією членування українського діалектного простору. Не рятують ситуації: карти ізоглос Ф. Жилка, бо не виявляють зон діалектних вібрацій; зафіксовані на картах наріч і говорів зони перехідності та змішаності.

Lidiya Kots'-Hryhorchuk (Lviv)

AN EVOLUTION OF THE UKRAINIAN SPEECH IN THE DIALECTAL SPACE

Existing approaches to modern language studies in linguistic and graphical are considered. Maps isogloss analysis of the Linguistic Atlas of Ukrainian language found dialect spatial structure — dialect formation that has its nucleus and its periphery. Two types of such structures that express a trait or complex traits of a dialect speech and their distribution area are defined.

Keywords: Evolution of Language, Ukrainian dialect continua, dialect spatial structure.

¹⁷ Лінгвогеографію (названу ще діалектографією) і діалектологію вважаємо різними, хоч і спорідненими лінгвістичними науками.